

УДК 323.1:316.3:316.347(=161.25)(=477.87)"18/19"(045)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/51-7>

Олександр МАЛЕЦЬ,
orcid.org/0000-0001-7927-4335
доктор історичних наук, професор,
доцент кафедри географії та суспільних дисциплін
Мукачівського державного університету
(Мукачево, Закарпатська область, Україна) maletsnata7@gmail.com

Василь КАЛІЙ,
orcid.org/0000-0001-5260-32-82
доктор медичних наук, доцент,
декан медичного факультету № 2
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»
(Ужгород, Україна) maletsnata7@gmail.com

Наталія МАЛЕЦЬ,
orcid.org/0000-0002-1352-305X
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри громадського здоров'я і гуманітарних дисциплін
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(Ужгород, Україна) maletsnata7@gmail.com

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ЗАКАРПАТСЬКИХ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджуються аспекти становлення української національної та етнічної свідомості, основні етапи та особливості етнічної історії, етнічного й етнокультурного розвитку українського етносу на Закарпатті, виявлення територіальних відмінностей традиційної культури і побуту.

Однією з етнографічних зон українського етносу є Закарпаття, яке характеризується значною етнічною строкатістю (українці, угорці і румуни проживають компактно на певних територіях, а росіяни, німці, словаки, євреї, цигани та інші – невеликими групами в містах і селах) та етнографічною мозаїчністю українців (гуцули, бойки, лемки, долиняни та інші).

Особливості Закарпаття зумовлені тисячолітнім перебуванням краю у складі різних держав, що спричинило значну політичну і культурну ізоляваність від основних територій; своєрідним геополітичним розміщенням на межі з етнічними землями румунів, угорців, словаків і поляків та їх етнодержавних утворень. Особливої уваги заслуговують національно-культурні чинники.

Статичність культурних явищ Закарпаття в ХІХ ст., застарілість структур культуротворення, сильні впливи російської етнополітичної і теоретичної думки та ряд інших факторів сприяли формуванню несприятливих умов для швидкої перебудови традиційної свідомості закарпатців на нові етнополітичні реалії. Новий якісний рівень української національної культури та її глибока народність особливо сприятливо вплинули на культурний розвиток краю в період краху Австро-Угорщини та перебування закарпатоукраїнських земель у складі Чехословаччини. В цю пору склалась ситуація значного мистецького випередження, відчутного переважання в усіх жанрах культуротворення. Загальноукраїнська культура переважала не лише в усіх жанрах, але й в обох культурних лініях: високо-стильової професійної культури та культури масового вжитку.

***Ключові слова:** українці, національна свідомість, етнос, етнокультурний розвиток, етнографія, традиції, етнополітичні процеси.*

Oleksandr MALETS,
 orcid.org/0000-0001-7927-4335
 Doctor of Historical Sciences, Professor;
 Associate Professor at the Department of Geography and Social Sciences
 Mukachevo State University
 (Mukachevo, Zakarpattia region, Ukraine) maletsnata7@gmail.com

Vasyl KALIY,
 orcid.org/0000-0001-5260-32-82
 Doctor of Medical Sciences, Associate Professor;
 Dean of the Medical Faculty № 2
 Uzhhorod National University
 (Uzhhorod, Ukraine) maletsnata7@gmail.com

Natalia MALETS,
 orcid.org/0000-0002-1352-305X
 Candidate of Historical Sciences, Associate Professor;
 Associate Professor at the Department of Public Health and Humanities
 Uzhhorod National University
 (Uzhhorod, Ukraine) maletsnata7@gmail.com

FORMATION OF UKRAINIAN IDENTITY IN TRANSCARPATHIAN RUSYNS-UKRAINIANS OF THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY

The article examines aspects of the formation of Ukrainian national and ethnic consciousness, the main stages and features of ethnic history, ethnic and ethnocultural development of the Ukrainian ethnic group in Transcarpathia, as well as, identifies territorial differences between traditional culture and everyday life.

One of the ethnographic areas of the Ukrainian ethnos is Transcarpathia, which is characterized by significant ethnic diversity (Ukrainians, Hungarians, and Romanians live compactly in certain territories; however, Russians, Germans, Slovaks, Jews, Gypsies, and others live in small groups in cities and villages) and also by an ethnographic mosaic of Ukrainians (Hutsuls, Boykos, Lemkos, Dolinyans, and others).

The peculiarities of Transcarpathia are caused by the millennial existence of the region as part of different states, which led to significant political and cultural isolation from the main territories, but also by a kind of geopolitical location on the border with the ethnic lands of Romanians, Hungarians, Slovaks, and Poles and their ethno-state formations. National and cultural factors deserve special attention.

The static cultural phenomena of Transcarpathia in the XIX century, the obsolescence of cultural structures, strong influences of Russian ethnopolitical and theoretical thought and a number of other factors contributed to the formation of unfavorable conditions for the rapid restructuring of traditional Transcarpathian consciousness to new ethnopolitical realities. The new qualitative level of Ukrainian national culture and its deep nationality had a particularly favorable effect on the cultural development of the region during the collapse of Austria-Hungary and the stay of Transcarpathian Ukrainian lands in Czechoslovakia. At this time, there was a situation of significant artistic advancement and a notable predominance in all genres of cultural creation. All-Ukrainian culture prevailed not only in all genres but also in both cultural lines: high-style professional culture and the culture of mass consumption.

Key words: Ukrainians, national consciousness, ethnicity, ethnocultural development, ethnography, traditions, ethnopolitical processes.

Постановка проблеми. Аспекти становлення української національної та етнічної свідомості залишилися поза увагою дослідників історії Закарпаття. В історіографії другої половини XIX – початку XX століття це питання не піднімалося взагалі, а розглядалося в межах «общерусской», «угрорусской» чи «руської» проблематики. Упродовж 20-х – 30-х рр. питання етнічного самоусвідомлення українців Закарпаття дискутувалося в межах понять попередніх часів. Прискорений процес самоусвідомлення закарпатських русинів себе українцями виніс на сторінки періодики та

науково-популярних видань питання української національної свідомості. Наукова дискусія майже повністю зводилася до мовного питання.

Аналіз досліджень. Тема дослідження «Формування української ідентичності у закарпатських русинів-українців другої половини XIX – початку XX століття» має етнополітологічне спрямування. У цьому відношенні є важливим дослідження П. Ференца (Ференц, 2005), М. Тиводара (Тиводар, 1994), Р. Шпорлюка (Шпорлюк, 2000), П. Стерча (Стерчо, 1994), М. Муцинки (Муцинка, 1995), В. Куртяка (Куртяк, 2003), В. Зілгалова (Зілгалов, 1993).

Мета статті – проаналізувати проблему становлення української етнонаціональної орієнтації та української національної свідомості в українців Закарпаття у другій половині XIX – початку XX століття.

Виклад основного матеріалу. Довготривалий період бездержавності української нації та входження її етнічних територій до складу різних державно політичних утворень, в кожній з яких панували своєрідні соціально-економічні, політичні і культурні порядки, значною мірою впливало на збереження і розвиток етнографічних зон українського етносу. Їх становлення і розвиток дає можливість уточнити основні етапи і особливості етнічної історії, етнічного і етнокультурного розвитку українського етносу, виявити територіальні відмінності традиційної культури і побуту.

Однією з етнографічних зон українського етносу є Закарпаття, яке характеризується значною етнічною строкатістю (українці, угорці і румуни проживають компактно на певних територіях, а росіяни, німці, словаки, євреї, цигани та інші – невеликими групами в містах і селах) та етнографічною мозаїчністю українців (гуцули, бойки, лемки, долиняни та інші).

Особливості Закарпаття зумовлені тисячолітнім перебуванням краю у складі різних держав, що спричинило значну політичну і культурну ізоляваність від основних територій; своєрідним геополітичним розміщенням на межі з етнічними землями румунів, угорців, словаків і поляків та їх етнодержавних утворень.

Український етноконсолідуєчий і національно-визвольний рух у цьому регіоні проявився лише у XX ст.: ухвала всенародного конгресу у Хусті (21 січня 1919 року) про входження краю до складу соборної України; масове волевиявлення українців Закарпаття возз'єднатися з радянською Україною в 1944 році.

Австрійська конституція 1867 року, проголосивши свободу слова, зборів і асоціацій, стала важливим фактором, який забезпечував і одночасно спрямовував розвиток національно-визвольного руху легальним шляхом, на відміну від того, що діялось в той час в Російській імперії. Однак, реформи 1860-х рр. остаточно закріпили за польською елітою монополію політичної влади в Галичині, а на Закарпатті – за угорською елітою.

Посилення польських позицій, своєю чергою привело до розколу в українському таборі, а на Закарпатті політична еліта ще не сформувалася. Українські лідери почували себе зрадженими австрійським урядом, який полишив їх віч-навіч із сильнішим польським супротивником у

Східній Галичині, а на Закарпатті – з угорським домінуючим фактором. Частина руської інтелігенції у пошуках нових аргументів на користь своїх національних прав прагнула довести, що вона має за собою такі самі давні політичні та культурні традиції як і поляки, так і угорці. З цією метою москвофіли Східної Галичини почали шукати порятунку від польських впливів в орієнтації на Російську імперію, а на Закарпатті – від угорських при тій самій орієнтації.

Культуру нової доби потрібно уважно розглянути, проаналізувати культуротворчі процеси, структуру культурних явищ і суспільних інститутів у контексті їх розвитку в XIX ст., особливо другої його половини в Галичині, Закарпатті і Наддніпрянщині. Культуротворчі процеси та структура культурних явищ на названих українських теренах не були однаковими. Наталія Полонська-Василенко в своїй двотомній історії зазначає, що наприкінці XIX ст. Закарпатська Україна була найбільш занедбаною серед усіх українських земель (Полонська-Василенко, 1993: 339). Висновок цей стосувався не лише стану громадсько-політичного, господарського, але й культурного процесу в краї. Останній залишився в межах традицій, застиг у площині попередніх епох, не зміг опанувати течій кінця XVIII-XIX ст., а найперше, романтизму з його орієнтацією на народну мову, з його опорою на ширшу етнічну культурну традицію та історію (Мишанич, 1993: 28-58). Інтелектуальна і культуротворча кваліфікація закарпатської інтелігенції компенсувалася російськими теоретичними мітмами про «єдиную Русь» з усіма нюансами тлумачення суспільних, державних, історичних і культурних явищ (Жегуц, 1993: 365-373). Закарпатські будителі для своїх творів, в тому числі і патріотичних, спрямованих проти угорського шовінізму, позичали з російської літератури форму, зміст і, навіть, мову. Вони продовжували традиційно експлуатувати вузькі проблеми морально-релігійного змісту (Бірчак, 1993: 1190). Така морально-інтелектуальна атмосфера була абсолютно домінуючою в цьому краї. Це було обумовлено походженням самої української закарпатської інтелігенції. Вона вийшла, переважно, з духовенства, яке було особливо консервативним в питаннях мови і новаторства в культурі. Вона майже повністю перебувала під впливом російських урядових і неурядових кіл, противилась проникненню культурних здобутків Наддніпрянської України (Магочій, 1994: 280). Населення Галичини також було під впливом середовища місцевих москвофілів (Дорошенко, 1991: 534). На додачу з 1867 року ще посилювався й угорський

політичний і культурний тиск та штучна ізоляція населення Закарпаття від нових впливів з сусідньої Галичини (Мишанич, 1992: 51).

Відмінними були також культуротворчі процеси та культурні явища Східної Галичини і Закарпаття. Між структурами культурних процесів цих українських регіонів в другій половині XIX ст. наростали все помітніші відмінності (Мокляк, 1990: 149-153). Вони почали проявлятися вже з 30-х років того ж століття. На відмінну від Закарпаття, в Галичині виникла власна школа романтизму – «Руська трійця». Українознавчі студії та публікації цього гуртка, зокрема першої книжки, надрукованої народною мовою – «Русалки Дністрової», створили стійку національну традицію (Кирчів, 1990: 24-33). На Закарпатті в другій половині XIX ст. майже вся інтелігенція перейшла в табір москвофілів. Інакше склались справи в Галичині. Опираючись на традиції «Руської трійці», здобутки революційної пори 1848 – 1849 рр., найбільш передова частина української інтелігенції зуміла опертися у культуротворенні на народні етнічні корені, орієнтувалася на народну мову. Ця суспільна прогресивна група активістів Східної Галичини, що прибрали назву народовців, зуміла при жорсткій опозиції з боку москвофілів, утвердити природну національно-культурну орієнтацію, створити базу для майбутньої суспільної активності, різкого вибуху української національної свідомості в галичан, утвердити українські національно-політичні ідеали, дух соборності, дух всеукраїнства, що дало підстави називати Східну Галичину українським П'ємонтом (Грушевський, 1906: 104-108).

Цього важливого елемента у структурі культурних явищ Закарпаття 50-х – 70-х рр. XIX ст. не мало. Місцеве будителство мало інакші мовно-культурні та суспільно-політичні уподобання. Закарпатська інтелігенція, за незначним винятком, орієнтувалася на інші духовні цінності, мала інший менталітет. Навіть місцеве москвофілство було тут набагато ретрограднішим від галицького (Дашкевич, 1991: 210-215). У другій половині XIX ст. на відміну від Закарпаття, в Галичині виникають українські культуротворчі та культурофункціонуєчі інституції. Дуже важливу роль відіграло Товариство ім. Т. Шевченка, що з 1892 р. стало повноважною науковою установою (з 1873 по 1892 роки літературне товариство ім. Т. Шевченка).

Таких інституцій Закарпаття в другій половині XIX ст. не знало. Українська книжка, за окремими виключеннями, так і не продерлася через Карпати (Іванишин, 1990: 72-75). Окрім М. Драгоманова,

ніхто з наддніпрянців серйозно не клопотався, щоб вплинути на події в цьому найбільш західному куточку української землі. Практично українське Закарпаття було поза сферою цілеспрямованого українського культурного впливу. Головна увага наддніпрянців була прикута до Галичини, яка не зазнавала такого сильного асиміляційного тиску з боку Віденської влади як Закарпаття від угорців (Братасюк, 1993: 142-145).

Українці Закарпаття наприкінці XIX ст. опинилися у надзвичайно складній ситуації. Збігом зовнішніх політичних обставин та політичними діями угорських правлячих кіл край опинився майже в культурній ізоляції від українських теренів. Події XIX ст. проявили всю згубність такої культурної ізоляції. В 70-х роках XIX ст. закарпатська інтелігенція, а насамперед духовенство, в основному припинило стосунки із відповідними групами населення в Східній Галичині (Вегеш, 1995: 142). Результатом ізоляції було лише те, що на літературній ниві домінувала та література, про яку І. Франко образно писав: «Ся частина навчаюча хіба тих, що вказує наглядно як люде не злі і не гупі, відбившись від живої народної мови, фатально відбивається і від живого змісту в літературі і попадають у таку мертв'ячину, від якої на десять миль віє гробовим холодом» (Ференц, 1997: 1182). Про згубний вплив російського напрямку в літературі Закарпаття також конкретно сказав д-р Бонкало, якого зачитував у своєму рефераті, виголошеному на Всеукраїнському з'їзді в Ужгороді, о. Августин Волошин: «Великоруський напрям в літературі скінчився повним фіаско. Люди не розуміли великоруських творів і тому не читали їх. Нарід ще й від школи відвертався, бо там дітям давали учебники, писані в мові церковно слов'янській». Наслідки того подає ось так: «В році 1900 між русинами було 86% неграмотних...Інтелігенція, не маючи своїх, читала лише мадярські літературні твори, а многії говорити забули по-руськи» (Ференц, 2005: 133).

Передумови і початки культурного прориву повільно складались ще до закінчення Першої світової війни (Статєєва, 1993: 287). Однак справжнє українське культурне піднесення Закарпаття відбулося лише в 20-ті – 30-ті роки.

Під впливом політичного і культурного «П'ємонту» (Східна Галичина), не дивлячись на репресивні заходи угорської влади, найбільш передові особи з кінця XIX ст. почали по-новому дивитися на ціле коло проблем культурної і національно-політичної перспективи Закарпаття. Саме з цього часу літературні здобутки, мовна та

національно-культурна орієнтація мексиканства загалом почала оцінюватись критично. Г. Стрипський, Ю. Жаткович, А. Волошин, Л. Чопей, ряд інших діячів культури почали все більше орієнтуватись на народну мову, культурні здобутки українців по той бік Карпат, хоча відкрито демонструвати в умовах угорського політичного і культурного тиску таку свою національно-культурну орієнтацію було ризикованим [Романів, 1997]. Угорська владна еліта страшенно боялася поширення українського національного руху на Закарпатті, бо бачила в ньому пряму загрозу своєму пануванню в краї. З цього приводу С. Клочурак писав: «...мадярська прикордонна поліція і жандармерія дуже дбайливо сторожила кордон між нашим Підкарпаттям і Галичиною і дбала про те, щоб звідти не переносили до нас українську літературу... Мадярська адміністрація боялася, щоб ми не заразилися українством, яке вона вважала далеко небезпечнішим, ніж русофільство» (Клочурак, 1992: 30).

Українство в XIX ст. досягло значного успіху в розвитку культури. На початку XX ст. темпи культурного прогресу були особливо відчутними. Вагому роль в цьому процесі почала відігравати Галичина (Франко, 1894: 304-305). Місто Львів стало потужним науково-культурним центром. Активне українське культуротворення та культурофункціонування в Східній Галичині відіграло роль сприятливого фактора в переосмисленні культурних здобутків москвофілів Закарпаття, утвердженні українських культурних здобутків та українського культуротворчого процесу – а не локального, обмеженого у формі і змісті. До того ж до кінця XIX ст. зростала кількість наукових розвідок про Закарпаття вчених, що були тісно пов'язані з українськими культурними закладами Львова, встановлюються контакти між чільними громадсько-культурними діячами цих країв (Тиводар, 1993: 472). Зростаюча культурна експансія з Галичини повільно, але невпинно прокладала дорогу до Закарпаття. Це, в свою чергу, позитивно відлунувало в середовищах українців Закарпаття. Одних воно дратувало, інших – штовхало до переосмислення, до захоплення українством, до творчої праці на ниві культури і політичної діяльності української орієнтації.

Важливу роль в становленні української етнонаціональної орієнтації та української національної свідомості серед закарпатських українців відіграв чинник розвитку історичних знань. Історичні розвідки, які проводились в краї від І. Базиловича до В. Гаджеги та В. Пачовського чітко доводили, що закарпатоукраїнці є автохтонами. Одночасно вони являються часткою більш великого етніч-

ного масиву, що знаходиться на схід від Карпат. Це доводилося з позицій російської або української інтерпретацій. Воно закріплювало почуття та розуміння відірваності і відповідно прагнення до соборності, до з'єднання з рештою етносу. На цьому ґрунті визріли дві ідеологічні течії: русофільство і українство. Публікації історичних досліджень з позицій української інтерпретації друкувались в більшості на сторінках «Наукового збірника» товариства «Просвіта». Частина досліджень публікувалась і окремим виданнями. В дослідженнях висвітлювалися питання історії літератури, мови, мистецтва, етнографії та загалом проблем соціальної, економічної, політичної і церковної історії краю. Треба зазначити, що опубліковані дослідження відіграли важливу роль в закріпленні української етнонаціональної орієнтації Закарпаття. Вони стали теоретичною базою для українського національного руху. Серед них найперш заслуговують увагу праці В. Гаджеги, Д. Дорошенка, В. Пачавського, І. Кондратовича, М. Лелекача, В. Бірчака ([Бірчак, 1993: 102]).

Культурний доробок закарпатських українців 20-30-х рр. органічно влився в загальноукраїнську скарбницю національної культури. Процеси і явища в культурній сфері плідно вплинули на громадсько-політичну активність українців краю, на їх національне самоусвідомлення. Українська культура стала могутнім фактором в утвердженні української національної свідомості в Закарпатті. Ці процеси 20-30-х років XX ст. проходили в умовах гострого ідеологічного і політичного протистояння двох культурних орієнтацій – української і російської. Остання віками домінувала на землях Наддніпрянської України. Лише на початку XX ст. москвофільство, як прояв організованої експансії російської «пануючої» культури на західноукраїнських землях, було витіснено з Галичини. Натомість тут йшло поширення і утвердження української національної культури як домінуючої (Хорват, 1997: 1032). Активний опір поступу української культури в Закарпатті в 20-30-ті роки робили місцеві москвофіли, російські білоемігранти та навіть чехословацькі урядові кола. Але поступу не можна було вже зупинити, українська національно-культурна орієнтація в Закарпатті перемогла вже в названі десятиліття. Вона швидко проникла в усі сфери життя: громадського, суспільного, сімейно-побутового. Українська пісня, казка, легенда, історичний переказ, літературне слово, драматичні твори швидко завойовували широкі прошарки закарпатського українського мистецтва, а особливо театр, пісня, найперше хорова, захоплювали, викликали масове

піднесення серед людності краю. Це засвідчують очевидці, мемуарна література видатних культурних діячів, численні документи, періодика того часу, наукові дослідження. Закарпатський культурний ренесанс 20-х – 30-х років ХХ ст. існував де-факто. Цей пласт, вже справді української культури, що його внесли в загальнонаціональну скарбницю закарпатські українці, належно оцінюється в наш час літературними критиками та культурологами (Юсип, 1993: 338). З початку 20-х років швидкими темпами формувалися інститути української культури: заклади освіти, періодика, громадсько-культурні організації, аматорські колективи. Такий великий попит на українську культуру був спричинений наступними факторами:

- динамічністю української культури, зрозумілістю її форми, змісту і проблематики для закарпатських українців. Культура сусідніх народів не була органічною для українців краю, суперечила їх етнічній свідомості, світосприйняттю;

- розблокуванням комунікацій української культури. Кращі суспільно-політичні умови, що склалися на Закарпатті в 1919-1939 рр., сприяли не лише культуротворенню, але й кращому функціонуванню національної культури. Українська культура, а не лише її локальний варіант, обслуговувала всі прошарки суспільства, виконувала важливі функції соціалізації, ідеологізації, політизації місцевого українського населення;

- наявність підготовлених фахівців української культури в особі її політичних емігрантів з Наддніпрянської України і Східної Галичини, які надали значну допомогу краю в його культурній розбудові. М. Аркас, В. Бірчак, І. Панькевич, В. Пачовський, М. Садовський, У. Самчук, С. Чер-

касенко – тільки деякі штрихи-витяги із багатьох імен українських емігрантів, що вклали свій хист і енергію у культурну розбудову Закарпаття в 20-х – 30-х роках ХХ століття.

Висновок. Таким чином культуротворчий процес в Закарпатті виявився своєрідним суспільним феноменом. З 70-х років ХІХ ст. до кінця 30-х років ХХ ст. в Закарпатті було здійснено важкий перехід від застарілої, законсервованої структури в культурі до новітньої загальнонаціональної української культури. На Закарпатті утвердилась українська культура як функціональна, а закарпатські українці взяли активну участь в культуротворенні на ниві української національної традиції. В. Гренджа-Донський, С. Сабол (Зореслав), І. Ірлявський, І. Колос, Ф. Могіш, Ю. Борош-Кум'ятський – відомі в Україні постаті на ниві української літератури.

Трансформація культури покликала за собою і трансформацію суспільної свідомості. Відбулися глибокі зміни в національній свідомості. Були піддані відчутній корекції етнонаціональне світосприймання і світовідчуття, змінилася структура національної самоідентифікації закарпатських русинів-українців від розмитого, чітко не окресленого русина до українця. Це відбувалося навіть тоді, коли у відповідності до конституції Чехословаччини, дозволялося для етнічної самоідентифікації вживати лише назву «русин», назва «українець» заборонялася.

Під впливом української національної культури активно утверджувалася українська національна свідомість в середовищі закарпатських українців. Свідченням цього прогресу було активне втягування закарпатців в загальноукраїнській національно-політичний і культурно-просвітницький рухи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ференц П. Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20 – 30-ті роки ХХ ст. Карпатська вежа, Мукачево, 2005. 215 с.
2. Тиводар М.П. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття: історико-етнологічне дослідження. Ужгород: Карпати, 1994. 560 с.
3. Шпорлюк Р. Імперія та нації. К.: Дух і літера, 2000. 317 с.
4. Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919 – 1939 рр. Львів: За вільну Україну, 1994. 288 с.
5. Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака. Ужгород, 1995. 286 с.
6. Куртяк В. Ю. Етнічний фактор у діяльності політичних партій в Україні 1917 – 1921 рр. Ужгород, 2003. 216 с.
7. Зілгалов В. Василь Пачовський і Карпатська Україна. Історичний нарис. Ужгород: Закарпаття, 1993. С. 5 – 15.
8. Полонська-Василенко Н. Історія України у двох томах. Т.1. До середини ХУІІ століття. 2-е вид. К.:Либідь, 1993. 640 с.
9. Мишанич О.В. Література Закарпаття дорадянського періоду. Ужгород: Срібна земля, 1993. С 19 – 66.
10. Жегуц І. Книжка і преса – їхні шляхи у Закарпатті протягом двох століть. Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород: Гражда, 1993. С 365 – 374 .
11. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948). Ужгород, 1994. 296 с.
12. Бірчак В. Літературні стремління Підкарпатської Русі. Ужгород: Карпати, 1993. 192 с.
13. Мокляк Я. Православ'я в Галичині – політичні аспекти. Варшава, 1990. № 1-2. С. 147-154.
14. Дорошенко Д.І. Нариси історії України. Т.1-2. Львів:Світ, 1991. 576 с.
15. Мишанич О.В. «Карпаторусинство», його джерела і еволюція у ХХ ст. Ужгород: Відродження, 1992. 56 с.

16. Кирчів Р.Ф. Етнологічно-фольклористична діяльність «Руської трійці». К.:Наукова думка, 1990. 344 с.
17. Грушевський М. Український пьемонт. Український вісник СПБ, 1906. № 2. С. 104-108.
18. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження. Дрогобич, 1990. 92 с.
19. Дашкевич Я.Р. Михайло Драгоманов і Закарпаття. Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова: Збірник наукових праць. К.:Наукова думка, 1991. С. 200-231.
20. Вегеш М. Могутня постать української історії. Календар «Просвіти» на 1995 рік. Ужгород: Гражда, 1995. С. 142-144.
21. Романів О. Архітектор українського П'ємонту. (До 150-річчя з дня народження Олександра Барвінського). К.: Шлях Перемоги, 1997. 3 липня
22. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Т. 1-2. Львів: Світ, 1991. 576 с.
23. Братасюк М. Відродження української культури як проблема оновлення культурних цінностей. Культурне відродження в Україні. Львів: Астерикс, 1993. С. 141-148.
24. Тиводар М.П. Основні етапи етнічної історії Українських Карпат. Українські Карпати: матеріали міжнародної наукової конференції «Українські карпати: етнос, історія, культура». (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). Ужгород: Карпати, 1993. С. 471-482.
25. Статеева В.І. Мовні питання на сторінках закарпатської періодики XIX – початку XX ст. (до 1919 р.). Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Ужгород: Карпати, 1993. С. 287-292.
26. Франко І. Євменій Сабовь, Хритоматія Церковно-слав'янских и угро-русских пам'ятников съ прибавлением угро-русских народных сказок на подлинных наречьях. Жите і слово. Львів, 1894. Т. 1. С. 304-305.
27. Юсип Ю.В. Августин Волошин і мовна дискусія 20- х років ХХст. Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Ужгород: Карпати, 1993. С. 338-342.
28. Клочурак С. До волі. Ужгород, 1992. 82 с.
29. Ференц П. Національна ідея – духовний стрижень у розвитку нації. Визвольний шлях. 1997. № 10. С. 1181-1193.
30. Хорват Б. Боротьба культур. Визвольний шлях. 1997. № 9. С. 1031-1035.

REFERENCES

1. Ferents P. Etnonatsionalna orientatsiia ukrainsiv Zakarpattia v 20 – 30-ti roky XX st. [Ethno-national orientation of Ukrainians of Transcarpathia in the 20 – 30s of the twentieth century.] Carpathian Tower, Mukachevo, 2005. 215 p. [in Ukraine]
2. Tyvodar M.P. Tradytiine skotarstvo Ukrainykykh Karpat druhoi polovyny XIX – pershoi polovyny XX stolittia: istoryko-etnolohichne doslidzhennia. [Traditional cattle breeding of the Ukrainian Carpathians of the second half of the XIX – first half of the XX century: historical and ethnological research]. Uzhhorod: Karpaty, 1994. 560 p. [in Ukraine]
3. Shporliuk R. Imperiia ta natsii. [Empire and nation.] K. : Spirit and Letter, 2000. 317 p. [in Ukraine]
4. Stercho P. Karpato-Ukrainska derzhava. Do istorii vyzvolnoi borotby karpatskykh ukrainsiv u 1919 – 1939 rr. [Carpatho-Ukrainian state. To the history of the liberation struggle of Carpathian Ukrainians in 1919 – 1939 years]. Lviv: For a Free Ukraine, 1994. 288 p. [in Ukraine]
5. Mushynka M. Lytsar voli. Zhyttia i politychno-hromadska diialnist Stepana Klochuraka. [Knight of Freedom. Life and political and social activities of Stepan Klochurak]. Uzhhorod, 1995. 286 p. [in Ukraine]
6. Kurtiak V. Yu. Etnichniy faktor u diialnosti politychnykh partii v Ukraini 1917 – 1921 rr. [Ethnic factor in the activities of political parties in Ukraine 1917 – 1921 years]. Uzhgorod, 2003. 216 p. [in Ukraine]
7. Zilhalov V. Vasyl Pachovskyi i Karpatska Ukraina. Istorychnyi narys. [Vasyl Pachovsky and Carpathian Ukraine. Historical essay]. Uzhhorod: Zakarpattia, 1993. pp. 5 – 15. [in Ukraine]
8. Polonska-Vasylenko N. Istoriia Ukrainy u dvokh tomakh. T.1. Do seredyny XVII stolittia. 2-e vyd. [History of Ukraine in two volumes. T.1. Until the middle of the XVII century]. K.: Lybid, 1993. 640 p. [in Ukraine]
9. Myshanych O.V. Literatura Zakarpattia doradianskoho periodu. [Literature of Transcarpathia of the pre-Soviet period]. Uzhhorod: Silver Land, 1993. pp. 19 – 66.
10. Zhehuts I. Knyzhka i presa – yikhni shliakhy u Zakarpatti protiahom dvokh stolit. Kultura Ukrainykykh Karpat: tradytii i suchasnist. Materialy mizhnarodnoi naukovoї konferentsii. [Books and the press – their ways in Transcarpathia for two centuries. Culture of the Ukrainian Carpathians: traditions and modernity. Proceedings of the international scientific conference]. Uzhhorod: Hrazhda, 1993. pp. 365 – 374. [in Ukraine]
11. Mahochii P.R. Formuvannia natsionalnoi samosvidomosti: Pidkarpatska Rus (1848 – 1948). [Formation of national self-consciousness: Subcarpathian Russia (1848 – 1948)]. Uzhhorod, 1994. 296 p. [in Ukraine]
12. Birchak V. Literaturni stremlinnia Pidkarpatskoi Rusy. [Literary aspirations of Subcarpathian Russia]. Uzhhorod: Karpaty, 1993. 192 p. [in Ukraine]
13. Mokliak Ya. Pravoslavia v Halychyni – politychni aspekty. [Orthodoxy in Galicia – political aspects]. Warsaw, 1990. № 1-2. pp. 147-154. [in Ukraine]
14. Doroshenko D.I. Narysy istorii Ukrainy. T.1-2. [Essays on the history of Ukraine. Vol.1-2]. Lviv: Svit, 1991. 576 p. [in Ukraine]
15. Myshanych O.V. «Karpatorusynstvo», yoho dzherela i evoliutsiia u XX st. ["Carpatho-Rusynism", its sources and evolution in the twentieth century]. Uzhhorod: Vidrodzhennia, 1992. 56 p. [in Ukraine]
16. Kyrchiv R.F. Etnolohichno-folklorystychna diialnist «Ruskoї triitsi». [Ethnological and folklore activities of the "Russian Trinity"]. K.: Naukova dumka, 1990. 344 p. [in Ukraine]
17. Hrushevskiyi M. Ukrainskiyi pemont. Ukrainskiyi visnyk SPB, 1906. №2. [Ukrainian Piedmont. Ukrainian newspaper of the UPB, 1906. №2]. pp.104-108.

18. Ivanyshyn V. Ukrainska tserkva i protses natsionalnogo vidrozhennia. [Ukrainian Church and the process of national revival]. Drogobich, 1990. 92 p.
19. Dashkevych Ya.R. Mykhailo Drahomanov i Zakarpattia. Shtrykhy do naukovoho portreta Mykhaila Drahomanova: Zbirnyk naukovykh prats. [Mikhail Drahomanov and Transcarpathia. Touches to the scientific portrait of Mikhail Drahomanov: Collection of scientific works]. K.: Naukova dumka, 1991. pp. 200-231. [in Ukraine]
20. Vehesh M. Mohutnia postat ukrainskoi istorii. Kalendar «Prosvity» na 1995 rik. [A powerful figure in Ukrainian history. Enlightenment calendar for 1995]. Uzhhorod: Hrazhda, 1995. pp. 142-144. [in Ukraine]
21. Romaniv O. Arkhitekto ukrainskoho Piemontu. (Do 150-richchia z dnia narodzhennia Oleksandra Barvinskoho). [Architect of the Ukrainian Piedmont. (To the 150th anniversary of the birth of Alexander Barvinsky)]. K. : The Way of Victory, 1997. July 3. [in Ukraine]
22. Doroshenko D.I. Narys istorii Ukrainy. T. 1-2. [Essay on the history of Ukraine. T. 1-2]. Lviv: Svit, 1991. 576 p. [in Ukraine]
23. Bratasiuk M. Vidrozhennia ukrainskoi kultury yak problema onovlennia kulturnykh tsinnosti. Kulturne vidrozhennia v Ukraini. [Revival of Ukrainian culture as a problem of renewal of cultural values. Cultural revival in Ukraine]. Lviv: Asterix, 1993. pp.141-148. [in Ukraine]
24. Tyvodar M.P. Osnovni etapy etnichnoi istorii Ukrainykykh Karpat. Ukrainski Karpaty: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Ukrainski karpaty: etnos, istoriia, kultura». (Uzhhorod, 26 serpnia – 1 veresnia 1991 r.). [The main stages of the ethnic history of the Ukrainian Carpathians. Ukrainian Carpathians: Proceedings of the International Scientific Conference "Ukrainian Carpathians: Ethnos, History, Culture". (Uzhhorod, August 26 – September 1, 1991)]. Uzhhorod: Karpaty, 1993. pp. 471-482. [in Ukraine]
25. Stacieieva V.I. Movni pytannia na storinkakh zakarpatskoi periodyky XIX – pochatku XX st.. (do 1919 r.). Ukrainska mova na Zakarpatti u mynulomu i sohodni. [Language issues in the pages of Transcarpathian periodicals of the XIX – early XX centuries. (Until 1919). Ukrainian language in Transcarpathia in the past and today]. Uzhhorod: Karpaty, 1993. pp. 287-292. [in Ukraine]
26. Franko I. Yevmenii Sabov, Khrytomatiia Tserkovno- slavianskykh y uhro-russkykh pamiatnykov s prybavlenym uhro-russkykh narodnykh skazok na podlynykh narichchiakh. Zhytie i slovo. [Eumenius Sabov, Chrysomatia of Church Slavonic and Ugric-Russian monuments with added Ugro-Russian folk tales in authentic dialects. Life and word.] Lviv, 1894. Vol.1. pp. 304-305. [in Ukraine]
27. Yusyp Yu.V. Avhustyn Voloshyn i movna dyskusii 20- kh rokiv XX st. Ukrainska mova na Zakarpatti u mynulomu i sohodni. [Augustyn Voloshin and the language debate of the 1920s. Ukrainian language in Transcarpathia in the past and today]. Uzhhorod: Carpathians, 1993. pp. 338-342. [in Ukraine]
28. Klochurak S. Do voli. [To freedom]. Uzhhorod, 1992. 82 p. [in Ukraine]
29. Ferents P. Natsionalna ideia – dukhovnyi stryzen u rozvytku natsii. Vyzvolnyi shliakh. [National idea – the spiritual core in the development of the nation. The way of liberation]. 1997. №10. pp. 1181-1193. [in Ukraine]
30. Khorvat B. Borotba kultur. Vyzvolnyi shliakh. [The struggle of cultures. The way of liberation]. 1997. № 9. pp. 1031-1035. [in Ukraine]